

Divân-ı Hikmet'te İkilemeler Üzerine

Hüseyin YILDIZ*

Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara

*Sorumlu Yazar
hyildiz@gazi.edu.tr

Özet

Hoca Ahmet Yesevî, 12. yüzyılda Batı Türkistan'da yaşamış mutasavvıf bir şâirdir. Onun yazdığı şiirlere hikmet, şiirlerinin toplandığı kitaba da Divân-ı Hikmet adı verilir.

Ahmed Yesevî'nin şiirlerini Karahanlı Türkçesiyle yazmıştır. Fakat, Yesevî'nin hikmetlerini toplayan yazmaların hepsi de çok sonraki asırlarda, 16. asırdan itibaren istinsah edilmiştir. Bu yüzden dil bakımından Karahanlı devri Türkçesine tam olarak uymazlar, değişik saha ve devirlere ait dil hususiyetleri gösterirler.

Divân-ı Hikmet'teki şiirlerin hepsi de Ahmed Yesevî'ye ait değildir. Halifeleri tarafından yazılmış pek çok şiir ona mal edilmiştir. Divanı Hikmet tüm bu tesir ve karışmalara rağmen dil bakımından değilse bile edebî bakımdan Karahanlı devrine ve 12. yüzyıla ait kabul edilir. Divân-ı Hikmet'i oluşturan hikmetlerin çoğu koşma tarzında kafiyeleşmiş ve hece vezniyle yazılmış dörtlülükler tarzındadır, ancak mesnevî tarzında yazılmış münâcat ve nât ile gazeller de bulunmaktadır.

Divân-ı Hikmet üzerine birtakım metin neşirleri olsa da, kapsamlı dil çalışmaları bulunmamaktadır. Şüphesiz ki Divân-ı Hikmet farklı dönemlerde istinsah edildiğinden dolayı; fonetik, morfolojik, semantik ve leksikolojik araştırmalar için önem arz etmektedir.

Bu çalışmada Divân-ı Hikmet üzerine yapılan metin neşirlerinden hareketle, eserdeki ikilemelerin tespiti ve tasnifi yapılarak, bu veriler üzerinden değerlendirmeler ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Divan-ı Hikmet, ikilemeler, Karahanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Ahmed Yesevi

Abstract

Hodza Ahmad Yasaviy lived in West Turkistan in the twelfth century. He is a mystic poet. His poems are called wisdom and his book is called the Divan-ı Hikmet. Ahmad Yasaviy has written in Karakhanid Turkish, but Divan-ı Hikmet manuscripts have been copied centuries later.

Therefore, they can't be accepted in Karakhanid Turkish in terms of language features, because their linguistic characteristics belong to different periods.

All of the poems at Divan-ı Hikmet don't belong to Ahmad Yasaviy. Many poems were written by the inheritors of Yasaviy. Most of wisdom is quatrains that written in syllabic meter and rhymes in the koşma style, but there are also written in the style masnavi.

There are a number of publishing text, but not a comprehensive language studies on the Divan-ı Hikmet. No doubt, it is very important due to copied the different periods to phonetic, morphological, semantic and lexical researches.

In this study, depending on text of Divan-ı Hikmet's publishing, reduplications in wisdoms will be determined and classified.

Key Words: Divan-ı Hikmet, reduplications, Karakhanid Turkish, Chagathay Turkish, Ahmad Yasaviy

Hoca Ahmet Yesevî, 12. yüzyılda Batı Türkistan'da yaşamış mutasavvıf bir şâirdir. Onun yazdığı şiirlere hikmet, şiirlerinin toplandığı kitaba da Divân-ı Hikmet adı verilir.

Ahmed Yesevî şiirlerini Karahanlı Türkçesiyle yazmıştır. Fakat, Yesevî'nin hikmetlerini toplayan yazmaların hepsi de çok sonraki asırlarda, 16. asırdan itibaren istinsah edilmiştir. Bu yüzden dil bakımından Karahanlı devri Türkçesine tam olarak uymazlar, değişik saha ve devirlere ait dil hususiyetleri gösterirler.

Divân-ı Hikmet'teki şiirlerin hepsi de Ahmed Yesevî'ye ait değildir. Halifeleri tarafından yazılmış pek çok şiir ona mal edilmiştir. Divanı Hikmet tüm bu tesir ve karışmalara rağmen dil bakımından değilse bile edebî bakımdan Karahanlı devrine ve 12. yüzyıla ait kabul edilir. Divân-ı Hikmet'i oluşturan hikmetlerin çoğu koşma tarzında kafiyeleşmiş

ve hece vezniyle yazılmış dörtlülükler tarzındadır, ancak mesnevî tarzında yazılmış münâcat ve naat ile gazeller de bulunmaktadır.

Divan-ı Hikmet'in büyük bir kısmı beş-yirmi beş arasında değişen dörtlülüklerden ibaret olup, kafiye düzeni koşmaya benzemektedir. Hikmetlerin bir kısmında da gazel tarzı kullanılmıştır. Türkistan'da halk arasında çok sevilen ve yaygın bir biçimde kullanılan yedili (4+3=7) ve on ikili (4+4+4=12) ölçüsü, gazel tarzındaki manzumelerde ise on dörtlü (7+7=14) ölçüsü kullanılmıştır. Hoca Ahmed Yesevi seçtiği vezinlerde bile çağının müşterek zevkine uyarak, nazım şekli bakımından da dört mısradan meydana gelen ve yalnız dördüncü mısraları aralarında kafiye muhtelif kıt'aların vücuda getirdiği destan tarzını kullanmıştır (Çakan 2005: 205).

Divânü Lûgati't-Türk, Kutadgu Bilig gibi Karahanlı Türkçesine ait bir eser olan, ancak dil bakımından bu ikisine nazaran çok daha az çalışma yapılan Divân-ı Hikmet (DH), genellikle edebî ve tasavvufî konulara malzeme olmuştur. Kemal Eraslan, Yusuf Azmun ve Hayati Bice gibi araştırmacılar Divan-ı Hikmet'i metin olarak Türkiye'de neşredenler arasındadır. Az da olsa Divân-ı Hikmet hakkında yapılan dil çalışmalarına örnek olarak ise şunlar gösterilebilir:

1993 Dilçin, Cem (1993), *Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinde Sıra Cümleler*, Türk Dili, Aralık 1993, C: 1993/II, S: 504 [Hoca Ahmed Yesevi Özel Sayısı], s. 611-618.

1994 Gemalmaz, Efrasiyap (1994), *Ahmedi Yesevî Hikmetlerinin Dili*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 1, s. 4-18, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

1997 Hacızade, Naile (1997), *Ahmed Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'i ve Nasreddin Rabguzî'nin Kısası'l-Enbiyâ İsimli Eserinin karşılaştırmalı Dil İncelemesi*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, s. 11-18, Selçuk Üniversitesi, Konya.

2007 Güner, Filiz (2007), *Divân-ı Hikmet'te Söz Gruplarının İncelenmesi*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Dan.: Yrd. Doç. Dr. Salih Demirbilek), Samsun.

Türkçede ikilemeler üzerine çalışma yapılırken bazen dönem (Harezm¹), bazen lehçe (Kırım Tatarcası², Özbek Türkçesi³, Altay Türkçesi⁴, Kırgız Türkçesi⁵, Yeni Uygur Türkçesi⁶, Hakas Türkçesi⁷ vb.), bazen bir eserle (Orhun Yazıtları⁸, Divanü Lûgati't-Türk⁹, Kutadgu Bilig¹⁰, Seyitbek Destanı¹¹, Süheyl ü Nev-bahar¹² vb.) sınırlandırıldığı; bazen

1. Toprak, Funda (2005), *Harezm Türkçesinde İkilemeler*, Türk Dün-yası İncelemeleri Dergisi, Cilt: V, Sayı: 2, s. 277-292; Erdem, Mehmet Dursun (2005), *Harezm Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine*, Bilig, Sayı: 33 (Bahar), s. 189-225.

2. Şavk, Ülkü Çelik (2003), *Kırım Tatarcasında İkilemeler*, Türkbi-lig, Sayı: 6, s. 37-40.

3. Öz, Aynur (1997), *Özbek Türkçesinde İkileme*, A.Ü. DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkoloji Dergisi, Cilt: XII, Sayı: 1, s. 287-311.

4. Dilek, Figen Güner (2004), *Altay Türkçesinde İkilemeler*, Bilig, Sayı: 28 (Bahar), s. 83-100.

5. Ulutaş, İsmail (2007), *Kırgız Türkçesinde İkilemeler*, Akademik Bakış, Sayı: 13 (Ekim).

6. Öztürk, Sevgi (2008), *Yeni Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Turkish Studies, Cilt: 3/4, Summer, s. 1036-1048.

7. Kara, Mehmet (2009), *Hakas Türkçesinde İkilemeler*, Gazi Türki-yat, Sayı: 4 (Bahar), s. 35-62.

8. Aydın, Erhan (1997), *Orhun Yazıtlarında Hendiadyoinler*, Türk Dili, Sayı: 544, s. 417-421.

9. Sev, Gülsel (2004), *Divanü Lûgati't-Türk'te İkilemeler*, Türk Dili, Sayı: 634, s. 497-510; Aktan, Bilal (2010), *Divânü Lûgati't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler*, Sayı: 28 (Güz), s. 1-12.

10. Ölmez, Zuhâl Kargı (1997), *Kutadgu Bilig'de İkilemeler (2)*, Türk Dilleri Araştırmaları, Sayı: 7, s. 19-40; Ölmez, Zuhâl Kargı (1998), *Kutadgu Bilig'de İkilemeler (2)*, Bahşi Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, Simurg Yay., Freiburg-İstanbul 1998, s. 235-260.

11. Köse, Nerin (2002), *Seyitbek Destanı'nda Müstakil Türler ve İkilemeler*, Türk Kültürü, Yıl: XL, Sayı: 473, s. 526-548.

12. Yıldız, Hüseyin (2010), *Süheyl ü Nev-bahâr'da İkilemeler Üzerine*, Mâî Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 5, s. 51-53.

genel¹³ incelendiği, bazen de diğer dillerle mukayeseli¹⁴ işlendiği görülür. Bu çalışmada da Türk Dili için önemli bir eser olan Divan-ı Hikmet esas alınarak, metindeki ikilemeler üzerinden inceleme ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Filiz Güner tarafından yüksek lisans tezi olarak yapılan *Divân-ı Hikmet'te Söz Gruplarının İncelenmesi* başlıklı çalışma, içinde ikilemelere de yer vermesi bakımından önemlidir. Divân-ı Hikmet'teki ikilemeleri dört yönden ele alan Güner, konuyu şu şekilde işlemiştir:

1. Aynı kelimenin tekrarıyla oluşanlar (Güner, 2007: 13-14):

Türlüg türlüg *cefa tegdi boyun sundım*. (H6/10d)

Yığlay yığlay yüz közleri *sisti körüng* (H38/3d)

Isk yolida katre katre *kanlar yutay*. (H51/5d)

âstâ âstâ, yırağ yırağ, bir bir, tatlığ tatlığ, kel kel, päre päre, men men, zinhar zinhar, elvân elvân, heyhât heyhât...

1.1. Eş anlamlı kelimelerden oluşanlar (Güner, 2007: 14):

Sübhan İgem *zıkr örgetip kögsümni tes* (H4/6d)

Can küydürüb yürek bağrım *tutub dağlab* (H27/2d)

Yığlay yığlay yüz közleri *sisti körüng* (H38/3d)

Körüp bilip māl mülkini *kolğa almaz* (H102/10d)

1.2. Zıt anlamlı kelimelerden oluşanlar (Güner, 2007: 15-16):

Keçe kündüz *zıkrın ayıtp rahat kıldım* (H2/13d)

Didarım körse bolmas tün kün *uyup* (H12/4d)

Bihud bolup küyüb yanar içi taşı (H12/8d)

erte ahşam, zahir batın, yer-kök, uluğ kiçik, yahşı yaman, bas ayağıng, behişt duzah...

2. Başka bir öbeğin içindeki ikilemeler (Güner, 2007: 16):

Can küydürüb yürek bağrım *tutub dağlab* (H27/2d)

Yığlay yığlay yüz közleri *sisti körüng* (H38/3d)

Körüp bilip māl mülkini *kolğa olmaz* (H102/10d)

3. İkilemelerin kelime öbekleri içindeki durumu (Güner, 2007: 16):

3.1. Sıfat tamlamasında sıfat görevinde kullanılma

Türlüg türlüg /*cefa tegdi* (H6/10d)

Isk yolida katre katre/ *kanlar yutay* (H51/5d)

Türlük türlük / *da 'vâ' isler kılır erdim* (H110/2d)

Uluğ uluğ /*kitaplardın ayıdı munı* (H112/16d)

4. Cümledeki görevi yönünden ikileme (Güner, 2007: 16):

4.1. Özne olarak (Güner, 2007: 17):

Kul Hacı Ahmet içim tışım küyeberdi (H19/10d)

Yer- kök *erür ma 'muring sahabeler mazuring* (H39/9b)

13. Tuna, Osman Nedim (1948), *Türkçede Tekrarlar*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: III, Sayı: 1-2 (30 Kasım 1948), s. 429-447; Tuna, Osman Nedim (1950), *Türkçede Tekrarlar 2*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: IV, Sayı: 1-2 (30 Kasım 1950), s. 35-82; Eren, Hasan (1949), *İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, Sayfa: 283-286.

14. Aktaş, Tahsin (1996), *Yapı ve Anlam Bakımından Almanca ve Türkçede İkilemeler*, Türk Dili, Sayı: 539 (Kasım), s. 565-575; Suçin, Mehmet Hakkı (2006), *Türkçe ve Arapça İkilemelerde Sözcük Dizilişi ve Ses Benzeşmesi*, Ekev Akademi Dergisi, Yıl: 10, Sayı: 28 (Yaz), s. 281-294.

Tatlıg tatlğ/yeğenler türlüg türlüg/kiygenler, *Altun taht olturğanlar tufrak astıda kalmıslar* (H99/9b)

Behişt duzah talasur talasmakda beyân bar (H143/1b)

4.2. Nesne olarak (Güner, 2007: 17):

Ayet hadis Kur'an anlamaydur (H3/9d)

Zahir batın hazırısın yürek bağrım tutup dağlab (H27/2d)

Allah dese bisek yarur içi taşı (H103/10d)

Miras deban bas ayağing bağlayanlar (H105/3d)

4.3. Zarf olarak (Güner, 2007: 18)

Keçe kündüz bi-ğam yördüm men yaz u kış (H7/11d)

Didarını körse bolmas tün kün uyup (H12/4d)

Tün keçeler uhlamay yas ornığa kanıng tök (H18/1d)

Azâzilni pirim dep erte ahsam körüşken (H18/17d)

Zikrin aytsa âstâ âstâ şevki artar (H60/5d)

4.4. Yüklem olarak (Güner, 2007: 18)

On birinde rahmet deryâ tolup taşı (H3/1d)

Güner, kuruluş ve cümledeki görevleri bakımından ikilemelerle ilgili olarak ulaştığı sonucu istatistikî veriler de vererek iki tablo halinde sunmuştur (Güner 2007: 19):

Kuruluşu Bakımından İkilemeler	Öge Sayısı	Kullanma Yüzdesi
1. Aynı kelimenin tekrarıyla yapılanlar	20	% 24
2. Eş anlamlı kelimelerle yapılanlar	8	% 9.6
3. Zıt anlamlı kelimelerle yapılanlar	51	% 61.4
Diğer	4	% 4.8
Toplam	83	

Cümledeki Görevi Yönünden İkilemeler	Öge Sayısı	Kullanma Yüzdesi
Özne olarak görev yapması	7	% 10.6
Yüklem olarak görev yapması	1	% 1.5
Nesne olarak görev yapması	8	% 12.1
Zarf olarak görev yapması	50	% 75.7
Toplam	66	

Buna göre DH'de geçen ikilemeler arasında en çok tercih edilenler kuruluş bakımından zıt anlamlı kelimelerin oluşturduğu ikilemelerdir. Görev bakımından ise ikilemeler en sık zarf görevinde kullanılırlar.

Ancak DH'deki ikilemelerin geneline bakıldığında bu çalışmada yer alan gruplandırmalar dışında da metnin araştırmacılara çeşitli veriler verdiği görülür. Bunları maddeler halinde işlemekte fayda vardır:

1. Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren rastlanan ikilemelerde yer değişme hadisesine DH'de de örnekler bulunabilmektedir:

rûze namâz ↔ namâz rûze

yaz u kış ↔ kış u yaz

zevk u şevk ↔ şevk zevk

cân u ten ↔ ten ü cân

tün ü kün ↔ kün tün

il ü halk ↔ halk u el

yimey içmey ↔ içmek yimek

Burada bir üçleme örneğine de rastlanmaktadır:

garib fakir yetim ↔ yetim fakir garib

2. DH'deki bazı ikilemelerin aralıklı olarak da kullanıldığı görülür. Bunların bazıları bağlama edatı olarak görev yapan kelimeler olabileceği gibi bazıları anlamlı kelimeler de olabilir. Bu tip ikilemelerde bir kelime aynen tekrar edilirken diğer kelimeler birbiriyle ilişkilidir. Bunlar iki grupta örnekendirilebilir:

2.1. İlk kelime aynen tekrar edebilir. Bu tür ifadelerde, aynen tekrar eden kelimeler gruptan çıkarıldığında kalan kelimeler yine ikileme özelliği göstermektedir:

özüm dâru özû dermân → dâru dermân

türlüg ayşım türlüg işim → ayşım işim

zâr yığlaban zâr inregil → yığlaban inregil

gâhi kızıl gâhi sarığ → kızıl sarığ

2.2. İkinci kelime aynen tekrar edebilir. İlk maddede bahsedilen husus burada da geçerli olup aynen tekrar eden kelimeler gruptan çıkarıldığında, yine ikileme yapısında kelimelerle karşılaşılır:

ağzı aytmas tili aytmas → ağzı tili

halis bolup muhlis bolup → halis muhlis

özi pinhan sözi pinhan → özi sözi

şiydâ bolup rüsvâ bolup → şiydâ rüsvâ

cânı yok imânı yok → cânı imânı

ışkka tüştün otka tüştün → ışkka otka

zâkir bolup şâkir bolup → zâkir şâkir

zâhid bolma âbid bolma → zâhid âbid

Bazen bu tekrarlı grup, ikiden fazla kelimede de olabilir:

başım tofrak özüm tofrak cismim tofrak

cilve kılğıl tilbe kılğıl şeydâ kılğıl

3. Birden fazla kelimenin grup oluşturduğu ve bir cümlede de peşpeşe aynen tekrar edildiği durumlar da vardır:

kaydasan dep, kaydasan dep

nefsni teftim, nefsnı teftim

nefsni tipkil, nefsnı tipkil

4. DH'de ikilemelerin yanı sıra üçlemelere de rastlanır:

garib fakir yetim

yetim fakir garib

taht u baht u büstân

kûr u ker ü bân

ata ana karındaş

big ü han u halk

5. Bazı kelimelerde tekrarlı fiiller diyebileceğimiz ikili kullanımlar da görülür:

izin izlep

yükün yüklep

yaş yaşasa

6. Bazı ikilemeler ek alarak da kullanılabilmektedir. Bunlar üç grupta incelenebilir:

6.1. İki kelimesi de ek alan ikilemeler: İki çeşittir.

6.1.1. İki kelimesi de aynı eki alan ikilemeler

6.1.1.1. İsim çekim eklerini alan ikilemeler

6.1.1.1.1. isim + DIn ... isim + DIn : közdin tizdin

- 6.1.1.1.2. isim + İlğ ... isim+İlğ: *tatlığ tatlığ, türlüğ türlüğ*
 6.1.1.1.3. isim + sİz ... isim + sİz : *melametsiz mihnetsiz*
 6.1.1.1.4. isim + İlK ... isim + İlK : *hârlık zârlık*
 6.1.1.1.5. isim + DA ... isim + DA : *anda munda*
 6.1.1.2. Fiil çekim eklerini alan ikilemeler
 6.1.1.2.1. fiil - y ... fiil - y : *yığlay yığlay*
 6.1.1.2.2. fiil - mAk ... fiil - mAk : *küymek yanmak*
 6.1.1.2.3. fiil - sA ... fiil - sA: *yatsa kopsa, yürse tursa*
 6.1.2. İki kelimesi de farklı ekler alan ikilemeler
 6.1.2.1 isim+Dİn ... isim+GA: *koldın kolğa, kündin künge*
 6.2. İlk kelimesi ek alan ikilemeler : *başdın ayağ*
 6.3. İkinci kelimesi ek alan ikilemeler
 6.3.1. isim ... isim + İlK : *mâ u menlik, men menlik, aç u tokluk*
 6.3.2. isim ... isim + lAr : *kurt u kuşlar*
 6.3.3. isim ... isim + iyelik : *cân u dilim*
 6.3.4. isim ... isim + GA : *öz özige*

7. Köken bakımından ikilemeler temelde üç gruba ayrılabilir.

7.1. Türkçe kökenli iki kelimedenden oluşanlar : *kiçe kündüz, ayta ayta, iç ü taş, kurt u kuşlar, yer ü kök, tağ u taş, ong u sol...*

7.2. İlki Türkçe diğeri alıntı bir kelimedenden oluşanlar : *kız u cevan, il ü halk, big ü han u halk, soruğ sual...*

7.3. İki yabancı kelimedenden oluşanlar : *zevk u şevk, dürr ü gevher, hây u heves, pâre pâre, tâc u devlet...*

8. Bazı ikilemeler araya bağlaç da alabilmektedir. Bunlar üç şekilde görülür:

8.1. Türkçe kökenli ikilemelerin arasında: *iç ü taş, kurt u kuşlar, yir ü kök, tağ u taş...*

8.2. İlki Türkçe diğeri alıntı bir kelimenin arasında : *kız u cevan, il ü halk, big ü han u halk...*

8.3. Yabancı kökenli ikilemelerin arasında : *tâc u devlet, zevk u şevk, dürr ü güher, mal u mülk...*

9. DH'deki ikilemelerden bir kısmı, bazen yalnız fonetik değişikliklere de uğrayarak, Türkiye Türkçesine kadar da kullanılagelmiştir:

tağ u taş > dağ taş
kurt u kuş > kurt kuş
kiçe kündüz > gece gündüz
mal u mülk > mal mülk
iç ü taş > iç dış, içi dışı...
yir ü kök > yer gök, yere göğe...
başdın ayağ > baştan ayağa
közdin tizdin > gözüne dizine
soruğ sual > sorgu sual

10. DH'deki ikilemelerden bir kısmı ise semantiği korumak kaydıyla leksik değişikliklerle Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır:

ong u sol > sağ sol, sağa sola...
köp ü azı > azı çoğu
öz özige > kendi kendine

Sonuç olarak denebilir ki, ikilemeler hangi esere, hangi döneme ve hangi lehçeye ait olurlarsa olsunlar Türkçenin söz varlığı için önem arz etmekte ve araştırmacılara ilginç veriler vermektedir. Hoca Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet

isimli eseri de değişik dönemlere ait nüshaları olması ve bir ayağının da Karahanlı Türkçesine uzanması bakımından ayrıca önem taşır.

DH'deki ikilemelere bakıldığında şöyle bir tasnifle karşılaşılmaktadır:

I. Yapı Bakımından İkilemeler.

A. Aralıklı ikilemeler

1. Bağlaçlarla yapılanlar

tağ u taş, il ü halk...

2. İki ikilemenin karışması

türlüğ ayşım türlüğ işim

halis bolup muhlis bolup

B. Aralıksız ikilemeler

1. Eksiz yapılanlar

a). Aynı kelimenin tekrarıyla:

tatlığ tatlığ, ayta ayta...

b). Eş anlamlı kelimelerle:

mal mülk, küyse yansa...

c). Zıt anlamlı kelimelerle:

içi taş, erte ahşam...

2. Eklerle yapılanlar

a). İki kelimesi de ek alanlar:

(1). Aynı ekleri alanlar

(a). İsim ekleri

(i) İsim çekim ekleri

-Dİn : *közdin tizdin...*

-DA : *anda munda...*

(ii) İsim yapım ekleri

-İlğ : *türlüğ türlüğ...*

-sİz : *melametsiz mihnetsiz...*

-İlK : *hârlık zârlık...*

(b). Fiil ekleri

(i) Fiil çekim ekleri

-SA : *yürse tursa...*

(ii) Fiilimsiler

-y : *yığlay yığlay...*

-mAk : *küymek yanmak...*

(2). Farklı ekleri alanlar

(a) İsim + Dİn ... isim + GA

koldın kolğa...

b). İlk kelimesi ek alanlar:

başdın ayağ...

c). İkincisi kelimesi ek alanlar:

(1). İsim Yapım ekliler

(a). isim ... isim + lık

aç u tokluk...

(2). İsim Çekim ekliler

(a) isim ... isim + lAr

kurt u kuşlar...

(b) isim ... isim + iyelik

cân u dilim...

(c) isim ... isim + -GA

öz özige...

II. Konum Bakımından İkilemeler

A. Kalıplaşmış ikilemeler

soruğ sual, hârlık zârlık...

B. Yer değiştirebilen ikilemeler

yaz u kış ↔, kış u yaz

III. Köken Bakımından İkilemeler

A. Türkçe iki kelimedenden oluşanlar

kiçe kündüz...

B. İlk Türkçe, ikincisi alıntı olanlar

soruğ sual...

C. Yabancı iki kelimedenden oluşanlar

tâc u devlet...

Bu tasniften de hareketle, ikilemelerin bir eserin sözcüklüğünde ne denli tesirli kullanılabileceği görülmüş olur. Bu bakımdan Türkçenin söz varlığı araştırmaları yapılırken ikilemeler üzerinde durulmaya devam edilmeli ve derinlemesine incelemeler yapılmalıdır.

Kısaltmalar

YA : *Divan-ı Hikmet. Dr Emel Esin Kütüphanesi Nüshası*, bk. AZMUN, Yusuf (1994).

HB : *Divan-ı Hikmet (Hoca Ahmet Yesevi)*, bk. BİCE, Hayati (2009).

KE : *Ahmed-i Yesevi Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, bk. ERASLAN, Kemal (2001).

KAYNAKÇA

- [1] Azmun, Yusuf (1994), *Divan-ı Hikmet. Dr Emel Esin Kütüphanesi Nüshası*, Tek-Esin Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, İstanbul.
- [2] Bice, Hayati (2009), *Divan-ı Hikmet (Hoca Ahmet Yesevi)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- [3] Çakan, Varis (2005), *Hoca Ahmet Yesevi ve Divân-ı Hikmet*, Milli Folklor, Yıl: 17, Sayı: 68, s. 201-207.
- [4] Eraslan, Kemal (2001), *Ahmed-i Yesevi Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [5] Güner, Filiz (2007), *Divân-ı Hikmet'te Sözcük Gruplarının İncelenmesi*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Dan.: Yrd. Doç. Dr. Salih Demirebilek), Samsun.

EK: Örnekler Dizini

aç u tokluk → *Aç u tokluk sūd u ziyân hiç bilmegen* (HB, 88-3)

ağzı aytmaz tili aytmaz → *Ağzı aytmaz tili aytmaz dili aytar* (HB, 133-87)

anda munda → *Riyâ kılıp yüğüp yürer anda munda* (HB, 133-62)

ata ana karındaş → *Ata-ana-karındaş kayan ketti fikir kıl* (HB, 144-3)

ayta ayta → *Allah yâdın ayta-ayta illâ boldum* (HB, 2-46)

başdın ayağ → *Başdın ayağ hasretingde dad eylesen* (HB, 7-3); *Başdın ayağ cebr cefâ mihnet ketmes* (HB, 17-10)

başım tofrak özüm tofrak cismim tofrak → *Başım tofrak özüm tofrak cismim tofrak* (HB, 13-37)

big ü han u halk → *Haknı bilgen bek u han halknı bilmes* (HB, 54-35)

cân u dilim → *Cânu dilim bereyim berib bakıp tura-*

yım (HB, 57-5); *Cânu dilim küyübdür küyüb biryan bolubdur* (HB, 57-6)

cân u ten → *Işkı tegse köydürgüsü cân u tenni* (HB, 33-9)

cânı yok imâni yok → *Işksızlarını hem cânı yok hem imâni* (HB, 86-9); *Işksızlarını hem cânı yok imâni yok* (HB, 140-40)

cilve kılğıl tilbe kılğıl şeydâ kılğıl → *Cilve kılğıl tilbe kılğıl şeydâ kılğıl* (HB, 33-21)

dürr ü gevher → *Erenlerdin dürr ü gevher algum kelür* (HB, 49-40);

gâhi kızıl gâhi sarığ → *Gâhi kızıl gâhi sarığ bolup turar* (HB, 133-79)

garîb fakîr yetim → *Garib yetim fakîrlerni köngli sıylap* (HB, 1-7)

halis bolup muhlis bolup → *Hâlis bolup muhlis bolup lillah boldum* (HB, 2-47)

hârlık zârlık → *Harlık-zârlık tartmagunca nefsing ölmes* (HB, 12-38)

hây u heves → *Hây u heves ma u menlik otka yakmay* (HB, 13-19)

ışkka tüştün otka tüştün → *Işkka tüştün otka tüştün kü-yüp öldün* (HB, 140-25)

iç ü taş → *Zikrin aytıp iç ü taşım tâhir boldı* (HB, 3-26)

içmek yemek → *Ey bul-aceb içmek yemek râhat için* (HB, 13-14)

il ü halk → *Mecnün kılğıl il ü halkka rüsvâ kılğıl* (HB, 33-22)

halk u el → *Halk u eldin mehr efkat ketti dostlar* (HB, 89-4)

izin izlep → *Gariblerni izin izlep tüştüm menâ* (HB, 1-16); *Erenler izin izlep memleketdin keçmişler* (HB, 99-4)

kaydasan dep, kaydasan dep → *Kaydasan dep kaydasan dep âşık aytar* (HB, 133-85)

kış u yaz → *Keçe kündüz bi-ğam yördüm men yaz u kış* (HB, 7-43); *Tâât kılmay ömrüm ötti kış u hem yaz* (HB, 47-30); *Ötti ömrüm gaflet birle hem kış u yaz* (HB, 68-18)

kız u cevan → *Kız u za'if civanlardın haya ketti* (HB, 89-6)

kiçe kündüz → *Keçe kündüz biğam yördüm yaşım akmay* (HB, 13-18); *Keçe kündüz bi-ğam yördüm men yaz u kış* (HB, 7-43)

koldın kolğa → *"Teberrük" dep alıp yördi koldın kolğa* (HB, 2-102)

küymek yanmak → *Tarikatnı şevki, zevki küymek-yanmak* (HB, 123-33); *Bu neçük ot küymey yanmay biryân oldum* (HB, 86-18)

közdin tizdin → *Vâ-hasretâ közdin tizdin kuvvet ketti* (HB, 1-82)

kûr u ker ü bâtın → *Heme kor u ker ü bâtını gezâf* (Münâcaat, 41)

kurt u kuşlar → *Dünyâdaki kurt u kuşlar kıldı selâm* (HB, 3-31)

kündin künge → *Günâhlar kündin künge artar dostlar* (HB, 86-36)

mâ u menlik → *Hây u heves ma u menlik otka yakmay* (HB, 13-19)

mâl u mülk → *Zen ü ferzend mâl u mülking barısındın gûzar kılsang* (HB, 106-2)

melametsiz mihnetsiz → *Melâmetsiz mihnetsiz âşıkmen dep aytmason* (HB, 90-8)

men menlik → *Hâyu heves men menlikni yırak taşla* (HB, 9-34)

namâz rûze → *Namâz ruze kılğuvçı ibâdetli Muhammed* (HB, 40-11); *Namaz roze tevbe üzre barğanlarğa* (HB, 141-17)

nefsni teftim, nefsnı teftim → *Kul Hâce Ahmed nefsnı teftim nefsnı teftim* (HB, 7-15)

nefsni tipkil, nefsnı tipkil → *Nefsnı tepkil nefsnı tepkil ey bed-kirdâr* (HB, 91-20)

ong u sol → *Ne müşküldür ong u solnı bilmey yolın* (HB, 24-11)

öz özige/öziden → *Vücutlarım öz öziden küyüb yandı* (HB, 15-26); *İç kanıdın öz özige kebâb etti* (HB, 61-20)

özi pinhan sözi pinhan → *Haknı tapkan özi pinhân sözi pinhân* (2-55)

özüm dâru özü dermân → *Çın derdlikke özüm dâru özüm dermân* (HB, 54-25)

pâre pâre → *Ong u solga cânıng pâre pâre berseng* (HB, 111-18)

rûze namâz → *Rûze namâz kazâ kılıp boldum kâhil* (HB, 1-38); *Keçe kündüz tınmay kılğıl roze namaz* (HB, 9-27)

zâkir bolup şâkir bolup → *Zâkir bolup şâkir bolup Haknı taptım* (HB, 13-5)

soruğ sual → *Soruğ sualim sorsalar bilmem ki hâlim ne bolur* (HB, 72-4)

şevk zevk → *Tarikatnı şevki zevki küymek-yanmak* (HB, 123-33); *Şevki zevki muhabbetdin ayân kılğıl* (HB, 139-49)

şeydâ bolup rüsvâ bolup → *Şeydâ bolup rüsvâ bolup cânıdın öttim* (HB, 13-7)

tâc u devlet → *İmân atâ kılğay Tengrim tâc u devlet* (HB, 102-127)

tağ u taş → *Şumluğumdın tağ u taşlar sögti meni* (HB, 13-9)

taht u baht u büstân → *Taht u baht u büstânları erür zindân* (HB, 16-18)

tatlığ tatlığ → *Tatlığ tatlığ yegenler türlüğ türlüğ kiygenler* (HB, 99-17)

ten ü cân → *İlim ikki dürr ten ü cânğa rehber turur* (HB, 83-25)

tün ü kün → *Didarını körse bolmas tün kün uyup* (HB, 12-15); *İsteb anı arkasından tün kün kuverdım* (HB, 24-6); *Işk senâsın tünı küni koyarım yok* (HB, 33-30)

türlüg ayşım türlüğ işim → *Türlüg ayşım, türlüğ işim, mungluğ başım* (HB, 55-5)

türlüg türlüğ → *Tatlığ tatlığ yegenler türlüğ türlüğ kiygenler* (HB, 99-17)

yaş yaşasa → *Bende neçe yaş yaşasa ölmegi bar* (HB, 111-37)

yatsa kopsa → *Yatsa kopsa Hak zikrini koymağannı* (HB, 54-43)

yaz u kış → *Keçe kündüz bi-ğam yördüm men yaz u kış* (HB, 7-43); *Yazu kışın bülbuldeyin vâle bolub* (HB, 87-7); *Vale bolub hayran yürer yaz u kışı* (HB, 126-7)

yetim fakîr garîb → *Yetim fakîr garîbğa sehâvetliğ Muhammed* (HB, 41-2)

yığlay yığlay → *Yığlay yığlay yüz közleri şışti körüng* (HB, 38-9)

yer ü kök → *Yer ü kökde melâyikler yığlab turar* (HB, 133-78)

yimey içmey → *Yimey içmey tâ'at birle bolğıl bidâr* (KE, XXII-18)

yürse tursa → *Yürse tursa, yatsa kopsa meni yâdım* (HB, 78-56)

yükün yüklep → *Yükün yüklep yolğa kirgen kalmaz ermiş* (HB, 111-12); *Yükün yüklep yolğa kirgen merdân bolur* (HB, 111-13)

zâhid bolma âbid bolma → *Zâhid bolma âbid bolma âşık bolğıl* (140-41)

zâr yığlaban zâr ingregil → *Zâr yığlaban zâr ingregil rahmı kelsün* (HB, 86-21)

zevk u şevk → *Kırk altında zevk u şevkim tolup taşı* (HB, 6-7)